

LÉGRÁDY GYULA főiskolai vezető lektor:

A FORDÍTÁS ELMÉLETÉNEK ÉS GYAKORLATÁNAK NÉHÁNY KÉRDÉSE DIDAKTIKAI SZEMPONTBÓL

Az egyre erősödő nemzetközi érintkezés, a nemzeteknek ezer szállal összefonódó kapcsolata mind erőteljesebben azzal a követelménnyel lép előtérbe, hogy a világnyelvek egyikét-másikát behatóan megismerjük és azoknak ismeretében tanulmányozzuk idegen kultúrák fejlődését, tudományos, gazdasági, politikai és technikai előrehaladásának fokát, állapotát. Bár a nyelvtanulás végcélja a tanult nyelvnek szóban és írásban való elsajátítása, felsőfokú oktatásunkban elsősorban a fordítási készség kifejlesztésére, megerősítésére korlátozódik ez a cél. Ezért nyelvoktatásunk érdekében célszerűnek tartom, ha a fordítás elméletének és gyakorlatának problematikáját — ha vázlatosan is —, vizsgálat alá vesszük. Ennek keretében szóba kerül: I. a fordítás fogalma, II. a fordítás elmélete alapvető kérdéseinek összegezése, III. az elmélet és gyakorlat kapcsolata, IV. a fordítástechnika néhány kérdése, V. nyelvoktatásunkra vonatkozó következtetések.

I. A fordítás egy bizonyos nyelven — szóban, vagy írásban — megfogalmazott gondolatnak más nyelven történő újbóli megfogalmazása. Ez kétféle módon mehet végbe: a fordító vagy csak a tartalom lényeges jegyeinek ismertetésére szorítkozik, vagy a tartalom és forma egységének hű tolmácsolását adja. A fordítás tárgyai lehetnek szépirodalmi alkotások, tudományos könyvek, értekezések, cikkek, társadalmi-politikai írásművek, kereskedelmi levelek, hivatalos irások, szónoki beszéd és a szellemi alkotás ezernyi más terméke. A jó fordítástól megkívánjuk, hogy hű, teljes értékű legyen, azaz azt a gondolatot és érzést ébressze az emberben, amit az eredeti szöveg alkotója gondolt és érzett a megfogalmazott gondolatai kapcsán. A jó fordítás nem szépít és nem torzít, tévedésektől mentes.

Didaktikai szempontból a fordítás az idegen nyelvek tanításának és tanulásának egyik igen fontos eszköze. A lektorátusi kötelező nyelvoktatásban a fordítás a nyelvtanulásnak nemcsak eszköze, de elsődleges célja is. A modern nyelvek oktatói kétségbe vonták a fordítás didaktikai értékét, arra hivatkoztak, hogy az anyanyelv megszokott kifejezésbeli formái hátráltatják a megtanulandó nyelv másféle kifejezési formáinak megszokását. Ma már mindannyiunk előtt igazolt tény, hogy a fordítás értékének ilyen kétségbevonása merőben helytelen, mert figyelmen kívül hagyja, hogy a fordítás nemcsak értelelmfejlesztő, de a

két nyelv formáinak fordítás közben való összehasonlítása teszi éppen tudatossá a két nyelv eltéréseit és hogy a megértés ellenőrzésének a legbiztosabb és a legegyszerűbb eszköze.

II. A fordítás kérdéseivel elméleti síkon a fordítás elmélete foglalkozik, amely a nyelvtudománynak sajátos, speciális ága. Feladata, hogy megfigyelje az eredeti szöveg és a fordítás közötti kapcsolat törvényszerűségeit, a fordítás egyécs esetei, adatai alapján általános következtetéseket vonjon le, amelyek segítik a fordítót a konkrét kérdések megoldásában. Az elmélet olyan tudományosan megalapozott objektív elveket állapít meg, amelyek elmarasztalják a szubjektív önkényt, az intuiciót, mint a fordítói szabadosság igazolását. A megállapított elvek segítséget jelentenek a fordító munkájában a nyelvre, az irodalomra és a világnézetre vonatkozó helyes felfogás alkalmazása terén. A vizsgálódás szempontjai sokfélék: lélektani, kultúrtörténeti, irodalom- és nyelvtörténeti stb. Módszerei közül a nyelvészeti munka emelkedik ki, mivel két nyelv kapcsolatának és azok stílusának kérdéseivel foglalkozik. Analizálja, értékeli a nyelvi eszközöket, amelyeket a fordító használ. Bár a legfontosabb problémák megoldásánál a nyelvészeti tanulmányozás a döntő, egyes tények magyarázatánál nem lehet mellőzni a fordítónak az ideológiai, esztétikai és irodalmi szemléletét sem, amelyekkel gyakran összefügg a fordítónak az eredeti szöveg tartalmához való viszonya, az a viszony, amely a fordításban gyakran torzítást, betoldást vagy kihagyást eredményez. Az eredeti szövegnek a fordításban tapasztalható ezen eltérő változásai egyrészt a hibás értelmezés, vagy a szándékos meghamisítás, másrészt a fordító írói, költői individuumának érvényesülési törekvései alapján kelnek életre. Az utóbbi felvetésre példaként hozhatjuk fel, hogy még a legkiválóbb műfordítóink is használták egyéni stílusuk formakészletét. Ez állapítható meg általában Tóth Árpád fordításaiban is, de Babits arisztokratikus viszonya az eredetihez, vagy Kosztolányinál az átköltés miatti formai lazítás is a fordítói individuum túltengésével magyarázható. Kosztolányi saját fordítói tevékenységéről így nyilatkozik: „Nekem a legfőbb ambicióm, hogy szép magyar verset adjak, amely az eredetit lehetőségig megközelíti.” Másutt ezt írja: „A fordítás mindig ferdítés is.” Olykor ez sikerült is neki, amit Illyés Gyula így fogalmaz meg: „Nem is verset fordított, hanem tiszteletre [méltó] merészséggel új verset írt. Benyomást kapott egy versről, s ezt a benyomást foglalta versbe.”

Tóth Árpád véleménye szerint: „... minden nyelv más-más hangszer, az egyiken eljátszott darab alig ismételhető meg ugyanúgy a másikon.” Később megváltoztatván előbbi véleményét, úgy látja, hogy a fordító egyenértékű képet adhat az eredetiről. Az említett két műfordító véleményének gyökere abban a polgári dekadens irodalmi szemléletben keresendő, amely kétségbe vonta, hogy szabad-e egyáltalán lírai verset fordítani. Kardos László ezzel kapcsolatban ezt mondja: „A műfordítás ilyen kétségbevonása mögött az a formalista felfogás húzódik meg, hogy a műalkotás lényege az alaki szférában rejlik, nem az eszmei-gondolati elemekben.”

Az akkori magyar polgári költészet fordítói úgy látták, hogy az adekvát fordításhoz költői individuum kell. Ez azonban olykor kihagyáshoz, betoldáshoz és tónusváltozáshoz vezetett. Természetesen hangsúlyoznom kell, hogy az idézett műfordítók különben maradandó fordításaik értékét távolról sincs szándékomban csökkenteni, hisz fordítói technikai felkészültségük, művészi eszközeik gazdagsága általánosan elismert magas ízlésről tanúskodnak.

Sem a kifinomult nyelvérzék, sem az eredeti anyag átszövegezése, vagy az alakzatok feltárása nem pótolhatja a nyelvi eszközök tudatos kiválogatását, amelynek alapján az elmélet analizál, magyaráz, a fordítási tapasztalat tényeit általánosítja, megállapítja a megfelelést és az eltérést a nyelvek között. A vizsgálódásnál döntő tényező mindig a szövegösszefüggés, illetőleg a konkrét eset.

A fordítás elmélete nemcsak a jelen, de a múlt tapasztalatát is feltárja és a fordításra vonatkozó nézetek, vélemények egyezéséből és el-lentétéből szabályszerű megállapításokat tesz. Innen tudhatjuk meg, hogy a klasszikus marxisták értékes recenziókat hagytak hátra, akik műveikben nemegyszer hivatkoztak eredetiben olvasott szocialista elmélkedőkre, s számos megjegyzést tesznek fordított művekről. Fontosnak tartották az eredeti gondolat helyes jelentésének visszaadását, elítélték az eredeti szókapcsolat mechanikus, szóról-szóra való fordítását, ami a megértésben csak zavart okozhat. A fordítást alkotómunkának tartották. Lenin a marxi művek orosz fordítását behatóan ellenőrizte és a téves értelmezéseket a legszigorúbb kritikával illette.

Az elmélet külön fejezetet szentel a fordítás nyelvi munkájának, amelynek feltételeit és általános feladatait veszi vizsgálat alá. Megállapítást nyer, hogy a nyelvészeti kérdések sokoldalúan érintkeznek az irodalomtörténettel, a fordítás elmélete pedig kapcsolatban van az általános nyelvészettel, a nyelvtannal, a lexikológiával, a stilisztikával, az egyes nyelvek történetével is. Ezekből meríti az adott nyelvekre vonatkozó tényeket és általános következtetéseket.

A fordítási anyag különféle fajtáinak vizsgálatánál az elmélet behatóan tanulmányozza azok sajátosságait, fordításuk feltételeit és feladatait és általános elveket von le az egyes írók kifejező eszközeinek rendszeréből.

Ilyen általános elv pl. az állandó eltérés szükségessége a szó szerinti pontosságtól, vagy az egyes elemek kiválasztásának meghatározása az összefüggés funkciójától és nem az eredeti elem formális megfelelés fokától függően; ilyen az egyértelműség feltárása, vagy a két nyelv nyelvtani megfelelésének kapcsolata, továbbá az állandó szókapcsolatok és azok fordításának elve. A fordítás-elmélet elvei, törvényszerűségei nem írják elő kötelező alkalmazásukat, de pl. a két nyelv egyes elemeinek megfelelését vagy megegyezését figyelmen kívül hagyni, esetleg eltekinteni attól, hogy a fordítás elvei az eredeti szöveg bonyolultságának megfelelően a fordításban is bonyolulttabban érvényesülnek, az eredeti áttételénél csak zavart, eredménytelenséget okozna.

Műfordítóink a követelménynek megfelelően tudatosan tesznek eleget a fordítás elveinek, ami Németh László szavaiban így jut kifejezésre: „A nyelvek alaktanával a nyelvek alkattanát állítom szembe...” Csak ilyen felfogással és ebből fakadó képzett fordítói technikai eljárással érhető el, hogy a tartalom és a forma tökéletes egységben nyer megvalósulást a fordításban. A tartalom és a forma megkapó összhangjára ad példát Tóth Árpád Verlaine Őszi chansonjának fordításában, amelyben az eredetinek még hangtani szempontból is hű utánzója.

II. A fordítás elméletének vizsgálati tárgyát a fordítások alkotják, amelyek alapján általános törvényszerűségeket, elveket állapít meg, de miután még az egyfajta anyagon belül is nehéz minden egyes esetre érvényes általános szabályokat kidolgozni, így ezek a szabályok nagyon is általánosak és viszonylagosak. Azonban az elmélet még így is a fordítás gyakorlatának tudományos alapjául szolgál. Segíti a fordítót a helyes fordítói szemlélet kialakításában, elveket, szempontokat ad az eredeti szöveg tartalmának értelmezéséhez és a fordítási eszközök célszerű felhasználásához. Míg az elmélet a gyakorlat adataira támaszkodik, addig a gyakorlat az elmélet által megállapított következtetéseket a konkrét esetek megoldásánál érvényesíti. Az elmélet és gyakorlat dialektikus egységet alkot, egymást kiegészítik és feltételezik.

A szépirodalom, de gyakran a tudományos és társadalmi-politikai irodalom is olyan műfordítást kíván, amely nem tűri a sablonos megoldásokat, s az elmélet sem nyújt kielégítő útmutatást azok fordítására. Ilyenkor a gyakorlatnak kell megragadni a konkrét részlet helyes értelmét. A helyes gyakorlat módszeréről viszont a fordítástechnika studiuma ad kellő ismereteket.

IV. A fordítási művelet két fő mozzanata: 1. az idegen szöveg megértése, azaz, tartalmának, a mondanivalójának helyes felfogásában és 2. más nyelven való megfogalmazása. A szöveg megértését analitikus úton, azaz a mondat alkatelemei tüzetes elemzésével és szintetikus eljárással, azaz az elemek értelmi egységbe foglalásával biztosíthatjuk. Mindenek előtt a szónak a szövegösszefüggéstől függő jelentésárnyalatát kell tisztázni, miután a szó nem mindig alapjelentésében szerepel a szövegben. A szó értelmének feltárásakor olykor az a nehézség merül fel, hogy a pontos jelentés csak szemantizációs művelettel állapítható meg. Gyakran gondot okoznak a neológizmusok, a kölcsönzött szavak, az is, hogy olykor konvertálást kell alkalmazni. Különösen a fordulatok, a szólások, a közmondások, az idiómák helyes fordítása jár nehézséggel, amelyek fordításakor el kell szakadni a strukturális és a lexikai alaktól. Ezeknél a szavak egyenkénti fordítását mellőzve, a mondat értelmét kell megkeresni és a megfelelő irodalmi jelentését kell megállapítani az anyanyelvben. A szó fordítástechnikájának problémája lehet: 1. a fordító nyelvben nincs meg az eredetinek megfelelő szó, 2. a megfelelés nem teljes, 3. az eredetinek több jelentése is lehetséges. A szavak értelmének feltárását elősegíthetik a szinonimák, antonimák, a körülírás, esetleg az összehasonlítás.

A mondat fordítástechnikájánál az alaptípusú konstrukciókat kell

elsősorban tisztáznunk: 1. vannak szószerint lefordítható mondatok (pl. Каждый ученик прилежно учится), 2. olyanok, amelyeknél a fordítás új szórendet, szerkezeti elrendezést igényel (pl. Народ приступил к выполнению пятилетнего плана), 3. idiomatikus mondatok, amelyek csak megfelelő jelentésű mondattal fordíthatók (pl. Много звону, да мало толку: Hol sok a szó, kevés a tett), 4. bonyolult és körmondatok, amelyek csak részekre tagolva, strukturális analízissel és szintézissel, a leggonddosabb logikai művelettel értelmezhetők és tehetők át más nyelvre. (pl. Какой бы сложной ни была та или иная задача аналитической геометрии, ее решение, если оно практически возможно, достигается путем сведения к комбинации некоторых простейших задач.)

A mondatok egészének fordításakor nehézséget okoznak az igék szemléleti kategóriái, az igenevek, a vonzatok, továbbá az, hogy az eredeti szöveg nyelvtani kategóriájának nincs megfelelője, vagy megvan ugyan, de másként jelentkezik, esetleg stiláris különbségek mutatkoznak. Bármilyen nyelvtani megoldást is választunk, az soha ne zavarja a gondolati egységet, a grammatikai forma jelentését pontosan adja vissza, a nem fordítható kategóriát pedig értelemszerűen, esetleg körülírással igyekezzünk megoldani.

A prózai szövegek fordítása általában a stilus alkatával, a szakterületek agyonterhelt terminológiájával állítja nehézségek elé a fordítót. A filológiai problémák sokasága mellett olykor még alkotónak is kell lenni: új szót, megfelelő kifejezési formát kell keresni a légtüresnek látó szóterületen.

V. A csak nagy vonásokban felvázolt kérdések természetes következményeként vetődik fel, hogy miként érvényesítsük, tanítsuk a fordítás gyakorlatát a mi kereteink között. Dombrovsky József: A fordítás jelentősége a modern nyelvek egyetemi oktatásában c. értekezése azt ajánlja, hogy a felsőbb évfolyamokon csaknem kizárólag anyanyelvről fordítsunk idegen nyelvre, mert ez alaposabb idegen nyelvi ismeretel követel. Szerinte ez az idegen nyelv produktív elsajátításának legcélszerűbb útja. Ennek az állításnak helyességét aláhúzhatjuk, de a lektorátusi vonalon erre csak ritkábban kerülhet sor, mert a hallgatók elsősorban idegen nyelvről fordítanak. Teljesen megvalósítható azonban a következő megállapítása: „Meggyőződésem, hogy csak a nyelvi tények állandó tudatosítása, az idegen nyelvnek az anyanyelvvvel való állandó összevetése hozhat megbízható eredményt egy idegen nyelv elsajátításának nehéz munkájában.” Oktatómunkáknak arra kell irányulnia, hogy az anyanyelvi nyelvtani fogalmakat minden olyan esetben, amikor az idegen nyelvi kategória megértését szolgálja, valóban felhasználjuk. A. F. Szamorova szerint a hallgatók egész munkájának a nyelvelmélet ismeretein, azaz a fonetikai, nyelvtani és lexikai ismeretein kell alapulnia. Igen hasznosnak tartja az analitikus olvasás alkalmazását, amelynek célja 1. az olvasott szöveg tartalmának feltárása, 2. a szöveg grammatikai és lexikai sajátosságainak elemzése és magyarázata, 3. a nyelvi forma jellemzése. Azt is kifejti, hogy a tanulmányozott nyelv országa anyagi

és kulturális életének ismerete nagyban segíti a nyelvi jelenségek alaposabb megismerését, a lexika stilisztikai sajátságainak változását stb.

Módszertani szerzők írásai ilyen, vagy olyan szempontból lektorátusi munkánkban kétségtelenül haszonnal jár, de célunkat figyelembe véve, vizsgáljuk meg röviden, mik azok az eljárási követelmények, amelyeknek feltétlenül eleget kell tennünk. A fordítási megoldások közül (1. szabad v. tájékoztató, 2. szó szerinti v. nyers, 3. irodalmi v. értelem szerinti: adekvát) az adekvát fordításra törekszünk. Fordítási munkánkban mindenekelőtt legfontosabb a szókincs sokoldalú megalapozása. Meg kell tanítani a hallgatókat a szavak, a kifejezések mindenkori funkciójára, a köznapi és szakjelentésére. Miután a szakszavak a folytatólágos szövegekben gyakran megismétlődnek, visszatérnek, a legfontosabb szakszóanyag elemei szinte absztrakt tanulás nélkül a hallgatók tulajdonává válhatnak. Ezzel azonban mégsem elégedhetünk meg. Ugyanazt a szót, kifejezést sokoldalúan kell megfigyeltetnünk. Rá kell mutatnunk a szó etimológiájára, a szavak közös eredetére, a több jelentésre; helyes a szinonimák elemzése, mivel ez a kérdés összefügg a nyelv alapvető szókészletének fejlődéstörténeti kutatásával. A szavak eredetének szempontjából jelentős az átvételre utalás is. A szóképzésre is állandóan fel kell hívni a figyelmet. A szavak tanításában oda kell eljutnunk, hogy a hallgatók a többjelentésű szónál azt a jelentést válasszák ki, ami a konkrét esetnek legjobban megfelel.

A szókincs megalapozásával párhuzamosan tanítjuk a szókapcsolás módját és sajátíttatjuk el a szükséges nyelvtani anyagot. A nyelvtani jelenséget nemcsak az anyanyelvvel, de több idegen nyelvvel is egybevetethetjük. Arra azonban ügyelni kell, hogy a jelenségeket nyelvészet: magyarázkodás nélkül említsük meg.

A fordítást annál sikeresebben hajtják végre a hallgatók, minél jobban a produktív szókincshez tartoznak a fordítandó szöveg szavai és minél szilárdabb a nyelvtani ismeret. Ennek biztosítása érdekében csak helyeselni lehet a minél több fordítást, s ahol erre mód van, ott még az egyik idegen nyelvről a másikra való fordítást is. Ez a siker érzését kétszeresen kelti fel és még kitartóbb munkára ösztönöz.

Minthogy a szakszövegek önálló fordításánál a szótár használata elkerülhetetlen, a szótár minél gyorsabb kezelésére feltétlenül rá kell nevelnünk a hallgatókat.

A sikeres nyelvtanításnak nemcsak az a feltétele, hogy a hallgató a maga részéről fenntartás nélkül járuljon a nyelvtanulás munkájához, hanem az is, hogy a tanár jól ismerje azt a népet, amelynek a nyelvét tanítja. Vitathatatlan, hogy egy népről könyvek alapján nehéz, szinte lehetetlen élményszerű ismereteket szerezni. Eppen ezért a nyelvtanulás csak nyerne azzal, ha minél több nyelvtanár saját tapasztalatából ismerhetné meg az illető nép természetes nyelvhasználatát, szokásait, kultúráját, törekvéseit, világnézetét, az embereket. A nyelv biztos ismeretén kívül ismernie kell a tanárnak azt a szakmai anyagot is, amit az eredeti mű tartalmaz. Minthogy csupán annyival megelégedni, amennyit a szak-

szöveg felölel, nem elégséges, célszerű, ha a szaktanszékek instrukcióját a szakfordítók kériк és elfogadják.

Csak a jól megszervezett tanári munka és a hallgatóknak az órákra való gondos felkészülése vezethet ahhoz a célhoz, amely biztosítani akarja a nyelvtanulók szakmai fordítói készségét, s amely a nyelvtanulást nemcsak kötelező iskolai studiumnak tartja, hanem az életben a szakmai önképzés egyik hathatós segítő eszközének is. A nyelvtanulás csak annyiban lesz hasznos a hallgatókra nézve, amennyiben azt a gyakorlati életben hasznosítani is fogják.

J E G Y Z E T E K

- И. Е. Аничков: Основная причина недостаточно высокого уровня преподавания иностранных языков в советской школе. (Иностранные языки в школе 1957, № 2.)
- А. В. Федоров: Введение в теорию перевода.
- О. В. Косова, Е. В. Служина, О. С. Бобилкова: Экзамены на аттестат зрелости по иностранным языкам в 1956/57 учебном году. (Иностранные языки в школе, 1957 № 2.)
- А. Ф. Саморова: Аналитическое чтение в курсе практики языка (Иностранные языки в школе, 1952 № 2.)
- Р. И. Гоффеншефер: Об обучении переводу (Иностранные языки в школе, 1952 № 2.)
- Б. Э. Шванебах: Перевод неологизмов и терминов (Иностранные языки в школе, 1952 № 6.)
- Heinrich Hartmann: Aufgaben des Russischunterrichts (Fremdsprachunterricht, 1957. Heft 11.)
- Gertrud Möller: Aus dem Sprachunterricht an einer Fachhochschule. (Fremdsprachunterricht, 1958. Heft 6.)
- Heinz Rott und Günther Kühne: Wortschatzvermittlung unter dem Aspekt der Erziehung sowie der Entwicklung sprachlicher Fertigkeiten. (Fremdsprachunterricht, 1958. Heft 6.)
- Robert Schneider: Zum Problem des Übersetzens im Neusprachenunterricht (Fremdsprachen-Unterricht, 1958. Heft 6.)
- Gerhard Sommer: Beispiele zum Vergleich russischer und lateinischer Erscheinungen als wichtiges unterrichtsmethodisches Hilfsmittel. (Fremdsprachen-Unterricht, 1958. Heft 11.)
- Balogh István: Az orosz nyelv oktatásának elméleti és gyakorlati alapjai.
- Dombrovsky József: A fordítás jelentősége a modern nyelvek egyetemi oktatásában. (Különlenyomat a Magyar Nyelvőr LXXXIII. évfolyamából.)
- Horváth Miklós: A fordítástechnika tanításának főbb kérdései. (Szocialista Nevelés Könyvtára 128. sz.)
- Kardos László: Tóth Árpád. (1955.)
- Kosztolányi Dezső: Idegen költők. (1947.)
- Németh László: Az én esch utam. Nagyvilág, 111. old. (1959.)